Підтримка та соціально-психологічна адаптація дітей та підлітків в умовах війни

Дудіцька С.П.[1], Мосейчук Ю.Ю.[2]

Опубліковано	Секція	УДК
05.05.2025	Фізична культура і спорт	796.412.2

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15363272

Анотація. Актуальність теми полягає в тому, що війна спричинила невимовні страждання для мільйонів людей, вона руйнує їх життя. Діти та підлітки є одними з найбільш вразливих груп. Найбільш ресурсним підходом з погляду позитивної адаптації особистості є розвиток таких компетенцій, як емпатія, повага, щирість, ініціативність, рішучість, відповідальність та оптимістичність. Вони дають змогу зберігати життєві цінності, орієнтацію на зміни у майбутньому, утримувати високу вмотивованість людини на збереження психологічного здоров'я в ситуації з підвищеним ризиком травматизації. Коли йдеться про зміцнення життєстійкості особистості, що переживає наслідки травматичних подій, то важливим завданням є розвиток проактивності, що дає змогу підтримувати контрольованість ситуації, забезпечує перехід особистості від керування ризиками до керування цілями. У контексті визначення «психологічної підтримки» та «психологічної допомоги», збереження психічного здоров'я стає ключовим чинником і основною передумовою для задоволення основних потреб, таких як активний спосіб життя, освітній процес, досягнення особистих цілей, належна взаємодія з іншими людьми та соціальна адаптація. Існує потреба у створенні системи розвитку психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, психологічної реабілітації, адаптації та розвитку стійкості до стресових ситуацій у дітей підлітків. У дослідженні визначені причини, фактори які впливають на соціально-психологічну адаптацію та формування психологічного благополуччя та підвищення рівня рухової активності.

Ключові слова: причини, фактори, потреба, психологічна підтримка, адаптація, спілкування, навчання, спосіб життя, соціальне середовище, діти, підлітки.

Support and socio-psychological adaptation of children and adolescents in war conditions

Annotation. The relevance of the topic lies in the fact that the war has caused untold suffering for millions of people, it destroys their lives. Children and adolescents are one of the most vulnerable groups. The most resourceful approach in terms of positive adaptation of the

[1] кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент кафедри теорії та методики фізичної культури, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58000, Україна http://orcid.org/0000-0001-5015-2465

[2] доктор педагогічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Небесної Сотні 4-Д, 58022, м. Чернівці, Україна, http://orcid.org/0000-0002-2457-6552

individual is the development of such competencies as empathy, respect, sincerity, initiative, determination, responsibility and optimism. They make it possible to preserve life values, orientation towards changes in the future, maintain a high level of motivation of a person to maintain psychological health in a situation with an increased risk of traumatization. When it comes to strengthening the resilience of an individual experiencing the consequences of traumatic events, an important task is the development of proactivity, which allows maintaining control over the situation, ensures the transition of the individual from risk management to goal management. In the context of the definition of "psychological support" and "psychological assistance", maintaining mental health becomes a key factor and the main prerequisite for meeting basic needs, such as an active lifestyle, the educational process, achieving personal goals, proper interaction with other people and social adaptation. There is a need to create a system for the development of mental health and psychosocial support, psychological rehabilitation, adaptation and development of resilience to stressful situations in children and adolescents. The study identifies the reasons, factors that influence socio-psychological adaptation and the formation of psychological well-being and an increase in the level of motor activity.

Keywords: causes, factors, need, psychological support, adaptation, communication, learning, lifestyle, social environment, children, adolescents.

Вступ

Постановка проблеми полягає в тому, що війна спричинила невимовні страждання для мільйонів людей, вона руйнує їх життя. Діти та підлітки є одними з найбільш вразливих груп. Вони можуть стати свідками або жертвами насильства, переміщення, втрати близьких, а також переживати страх, тривогу та невизначеність. Їхнє психічне здоров'я може бути серйозно пошкоджено через вплив війни, що може мати довгострокові наслідки. У дослідженні визначені причини та фактори які впливають на соціально-психологічну адаптацію, охарактеризувано ефективні стратегії які сприяють формуванню психологічного благополуччя та підвищення рівня рухової активності дітей та підлітків.

Дослідження проводилося відповідно до науково-дослідної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Активна нація: сучасна модель підвищення рівня рухової активності школярів як стратегічний елемент обороноздатності держави» (2024–2026 рр.). Номер державної реєстрації: 0124U000877.

З огляду на специфіку досліджуваного питання, проблематика соціально-психологічної адаптації дітей в умовах воєнного стану набуває великої проблематики. Автор М. Могильова (2023), досліджувала питання психічного здоров’я та психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. Суб'єктивне благополуччя як чинник соціально психологічної адаптації особистості в умовах війни визначали Л. Малімон, А. Пашкіна (2023), психосоціальна допомога дітям та молоді в умовах війни проаналізували Ю. Бойчук, А. Палій А., М. Копач (2022). Особливої актуальності набуває дослідження особливостей психологічної адаптації дітей-емігрантів в сучасних умовах. У психологічній науці проблематика адаптації біженців і вимушених переселенців знайшла широке розповсюдження, що визначили О. Кононенко, А. Григоращенко (2023). О. Никоненко, І. Лимарева (2024), дослідили важливість розуміння соціально-психологічних чинників формування мотивації досягнень та розробки ефективних стратегій підтримки високого рівня мотивації українців в кризових та стресових ситуаціях.

Аналіз літературних джерел та документальних матеріалів свідчить, що питання розробки засобів та методів психологічної адаптації та розробка розвитку активного

формування соціальної адаптації, що в свою чергу впливає на стресостійкість та якість життя дітей та підлітків не розроблені в повній мірі.

Метою статті є дослідження підтримки та соціально-психологічної адаптації дітей та підлітків в умовах війни.

Для досягнення зазначеної мети було визначено наступні завдання:

- визначити низку факторів які впливають на соціально-психологічну адаптованість дітей та підлітків в умовах війни;
- охарактеризувати психолого-педагогічне забезпечення освіти в умовах війни;
- проаналізувати вплив спорту та рухову активність як фактор впливу на соціально-психологічну адаптацію дітей та підлітків.

Результати

Війна, що розпочалася в Україні у 2022 році, стала справжнім випробуванням для психологічного стану громадян, особливо молодого покоління. Діти та підлітки зіткнулася з безпрецедентними викликами, пов'язаними з воєнними діями, вимушеним переселенням, втратою близьких та руйнуванням звичного способу життя. У зв’язку з цим суспільство вкрай потребує позитивних емоцій, необхідних для відновлення моральних сил і психофізичного здоров'я. У сучасному світі, хоча більшість людей прагне до миру та стабільності, військові конфлікти залишаються невід’ємною частиною нашого життя. Війна, як відомо, приносить багато болю, страждань та випробувань, і впливає на кожну людину незалежно від її соціального статусу, віку чи статі. У таких надзвичайно складних умовах, збереження суб’єктивного благополуччя особистості стає важливим завданням, яке потребує ретельного аналізу та розуміння.

Як зазначають психологи (Н. Хаан, Р. Лазарус, С. Фолкман) серед адаптивних стратегій подолання стресу виділяються два підходи: проблемно-орієнтовані стратегії (що включають безпосереднє управління або зміну стресорів), такі як активне подолання та планування, а також емоційно-орієнтовані стратегії (що спрямовані на керування емоціями, пов'язаними зі стресорами), такі як позитивне переосмислення та прийняття.

Довготривала та масштабна травма, яку завдає людям війна, посилює поширений також соціальний стрес. Унікальна та складна природа цієї війни ускладнює розуміння того, що відбувається, що може викликати погіршення самопочуття та загрозу психічному здоров'ю. У контексті визначення «психологічної підтримки» та «психологічної допомоги», збереження психічного здоров'я стає ключовим чинником і основною передумовою для задоволення основних потреб, таких як активний спосіб життя, досягнення особистих цілей, належна взаємодія з іншими людьми, соціальна адаптація та інші. Існує потреба у створенні системи розвитку психічного здоров’я та психосоціальної підтримки, психологічної реабілітації, адаптації та розвитку стійкості до стресових ситуацій у дітей підлітків та різних груп населення [4].

На соціально-психологічну адаптованість молоді в умовах війни впливає низка факторів:

Травматичні спогади та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР): це порушення психічного стану, що може розвинутись після травматичної події.

Тривога та депресія: Діти та підлітки, які пережили війну, також можуть страждати від тривоги та депресії. Симптоми тривоги можуть включати нервозність, проблеми з концентрацією уваги, дратівливість та проблеми зі сном.

Розділення з сім’єю та розлучення з друзями: найчастіший запит серед підлітків за період повномасштабного вторгнення. Війна може призвести до вимушених переміщень і розлучення дітей-підлітків з їхніми батьками або близькими родичами та друзями.

Гнів та агресія: Діти та підлітки, які пережили війну, можуть частіше відчувати гнів і агресію.

Проблеми з навчанням та концентрацією уваги: Травма війни може ускладнити дітям та підліткам навчання та концентрацію уваги в школі.

Соціальні проблеми: Діти та підлітки, які пережили війну, можуть мати проблеми з спілкуванням з іншими та підтримкою стосунків.

Речі, які можуть допомогти дітям та підліткам впоратися з психологічними наслідками війни:

Емоційна стабільність є наріжним каменем внутрішньої безпеки. Це передбачає в першу чергу здатність розпізнавати власні емоції та регулювати їх, протистояти стресу та відновлюватися після труднощів. Ця стабільність плехається завдяки позитивним емоційним переживанням, підтримуючим стосункам і механізмам подолання (копінгстратегіям) [8].

Підтримка близьких: Дітям та підліткам, які пережили війну, важливо мати можливість спілкуватися з близькими, які їм довіряють і можуть надати їм емоційну підтримку. Це можуть бути батьки, інші члени сім'ї, друзі або опікуни.

Психологічна допомога: Якщо у дитини або підклітка виникають серйозні психологічні проблеми, їм може знадобитися професійна психологічна допомога. Існує багато видів терапії, які можуть допомогти дітям та підліткам впоратися з травмою, наприклад, когнітивно-поведінкова терапія та EMDR-терапія [6].

Велика роль у дослідженні психологічного благополуччя належить українським дослідникам. Зокрема, О. Завгородня стверджує, що психологічне благополуччя є складним феноменом, який включає в себе емоційний, суб’єктивний, соціальний та адаптаційний компоненти [5, с. 226]. Б. Пахоль робить висновок, що психологічне благополуччя є складним феноменом, який може бути визначений як стан людини, який характеризується позитивними емоціями, самосприйняттям, самоактуалізацією, ефективним функціонуванням у соціальній сфері та адаптацією до навколишнього середовища [10].

Необхідність адаптуватися до нових умов і реалій конфлікту також може бути важкою та стресовою. Щоб полегшити переживання психологічного благополуччя в контексті війни, важливо забезпечити доступ до психологічної підтримки, створити безпечні умови для відновлення та реабілітації, а також сприяти відновленню соціальної підтримки та співпраці в суспільстві. Створення умов для психосоціальної підтримки, доступу до психотерапевтичної допомоги та засобів подолання стресу має важливе значення для збереження психічного благополуччя під час війни. Діти та молодь, які переживають війну, потребують особливого психологічного супроводу та підтримки для подолання стресу, тривоги та інших емоційних труднощів. У своїй професійній діяльності педагоги стикаються з викликами, пов'язаними з війною. Вони повинні бути готові надавати підтримку та створювати сприятливу навчальну атмосферу для дітей, які переживають війну. Аналіз ролі психолого-педагогічного забезпечення у таких умовах дозволить знайти ефективні стратегії та методи покращення психологічного стану учасників освітнього процесу і сприяти їхньому психологічному відновленню. Освіта має сприяти розвитку громадянських цінностей, включаючи повагу до різноманітності, відкритість до інших культур і поглядів, та сприяти створенню гармонійного суспільства в умовах глобалізації.

Шляхами вирішення цих проблем, мають бути:

1. Розвиток спеціалізованих програм: Розробка програм, які враховують психологічні потреби учасників освітнього процесу під час війни, включаючи психологічну підтримку, вивчення методів подолання стресу та інші аспекти психологічного здоров'я.

2. Підвищення кваліфікації вчителів і психологів: Організація навчання та тренінгів для педагогічних та психологічних працівників, щоб вони могли краще розуміти та реагувати на потреби дітей та учнів у важливі моменти.

3. Поширення інформації: Забезпечення батьків, учнів і вчителів доступом до інформації про ресурси, послуги та підтримку, які доступні для психологічної підтримки в умовах війни.

4. Міжнародна співпраця: Залучення міжнародних організацій і партнерів для підтримки програм та проектів з метою поліпшення психолого педагогічного забезпечення в Україні.

5. Створення безпечного навчального середовища: Забезпечення фізичної та емоційної безпеки для учнів і вчителів шляхом розробки і впровадження антибулінгових програм і стратегій психологічного супроводу.

6. Спільноти підтримки: Створення спільнот і форумів для обміну досвідом та підтримки між вчителями, батьками та учнями, щоб створити психологічну підтримку на рівні громади.

7. Популяризація психологічного здоров'я: Проведення інформаційних кампаній та освітніх заходів для підвищення усвідомленості про важливість психологічного здоров'я та доступу до психологічної підтримки.

8. Популяризація здорового способу життя, залучення дітей та підлітків до рухової активності, спортивної діяльності та залучення до волонтерської діяльності учнів та молоді у проведенні спортивних заходів і змагань.

Загальновідомо, що фізична активність не лише сприяє фізичному здоров'ю людини, але й позитивно впливає на її психічний стан та збалансованість життя. Під час та після фізичних тренувань активізуються біохімічні процеси, які сприяють покращенню настрою. Такий позитивний вплив фізичної активності на загальну якість життя є актуальним завжди. Спорт – це універсальний рецепт здоров'я та щастя, на всі часи, для будь-якої людської спільноти. Але особливого значення це набуває зараз, в умовах сучасної України, під час війни. Заняття спортом допоможуть у покращенні фізичного стану, а це в свою чергу сприятиме нормалізації сну (особливо в умовах порушення звичайного ритму життя – повітряних тривог та безсонних ночей), зменшить накопичення стресу, що в свою чергу призведе до зниження ризику виникнення депресивних станів та психологічних проблем.

Спорт також вимагає концентрації та уваги, що допомагає відволіктися від проблем та негативних думок. Під час тренувань людина зосереджується на виконанні вправ, а це сприяє зниженню рівня тривожності і поліпшенню психічного стану. Зараз фізична культура та спорт також додатковий напрямок соціалізації, об'єднання дітей, розширення кола продуктивного спілкування, що призводить до покращення мислення, зменшення “зацикленості” на складнощах та залежності від “вірусних” новин у месенджерах та соцмережах, збільшення імунітету від фейків та спроб маніпулювання свідомістю. Результатом стає більш конструктивний погляд на кризову ситуацію сьогодення, опір інформаційному тиску та проактивна життєва позиція в цілому. Окремо треба звернути увагу на необхідність залучення до регулярних занять фізичною культурою дітей і підлітків. Саме на цьому, на нашу думку, повинна бути зараз зосереджена увага об'єктів спортивної інфраструктури. В умовах неможливості повноцінного проведення великих спортивних заходів (що зумовлено наявністю обмежень на попереднє анонсування спортивних та культурно масових заходів, які

запроваджені як на загальнодержавному рівні, так і на рівні місцевих органів державної влади та місцевих військових адміністрацій), саме над розвитком соціальної функції спортивних об'єктів і треба працювати.

Треба максимально залучати дітей до занять спортом, тим самим зменшуючи вплив стресу на їх життя та розвиток, треба відволікати їх від гаджетів, збільшувати рухливу активність. Спорт привчає дітей фокусуватися на досягненні цілей: спочатку – в спорті, потім – в житті. Це актуально як для індивідуальних, так і для командних видів спорту. Українські діти вже сильно постраждали від недостатньої соціалізації - спочатку під час карантинних обмежень (в часи гострого розвитку пандемії COVID-19), потім від повномасштабного вторгнення рашистів, в тому числі під час вимушеної евакуації. Прогрес в тренуваннях, піднесення від досягненутого результату (який спочатку здавався неможливим), щастя від перемоги (інколи просто над собою та своїми слабкостями), продуктивне спілкування з іншими дітьми під час тренувань, стимулюючий вплив спортивної конкуренції, розвиток навичок командної роботи – це все потужні психологічні фактори позитивного впливу спорту на розвиток дітей різного віку. Спортивні об'єкти традиційно є центрами соціального життя громади, на території якої вони знаходиться. Їх мета – покращення здоров'я нації через залучення молоді до здорового способу життя, на противагу іншим деструктивним явищам. Спортивна інфраструктура повинна стати не просто локаціями для тренувань та змагань, але і засобом психологічної реабілітації через спорт, центрами зміцнення та взаємної підтримки українців.

Соціалізація – комплексний процес та результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, моралі, традицій тощо) на основі її діяльності, спілкування і відносин, обов'язковий фактор розвитку особистості. Первинна соціалізація — охоплює дитинство, юність та молодість і є характерною тим, що людина соціалізується через своє безпосереднє оточення (родина, друзі, родичі). Інститутами соціалізації є сім'я й освіта. Тут дитина поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, адаптується до нього, набуваючи знань і звичок, притаманних культурі певного суспільства. Дитяча адаптація – це процес, який дитина проходить, коли вона змушена пристосовуватися до нового середовища, змінюючись під тиском зміни [10]. Дитяча адаптація є важливим процесом для розвитку дитини, тому що вона впливає на її психічне та фізичне здоров’я, а також на соціальну поведінку. Успішна адаптація може допомогти дитині розвивати емоційну стійкість та здатність до справляння зі стресом, підвищує її самооцінку та соціальну інтелігентність, а також дозволяє їй краще інтегруватися в нове соціальне середовище.

Одним з найважливіших факторів є індивідуальні особливості дитини, такі як її рівень розвитку фізичних та психологічних навичок, ступінь соціальної інтелігентності та рівень самооцінки. Нове соціальне середовище, яке зустрічає дитину під час адаптації, може також впливати на її адаптаційний процес [9].

Проте А. Кучмєєва вважала, що захисні механізми є продуктами розвитку та навчання. Згідно з нею захисні механізми індивідуальні, та вони характеризують рівень адаптованості особистості [11, с. 112]. Навчальний процес є важливим фактором, який впливає на адаптацію дитини, успішність у навчанні, відносини з вчителями та однолітками, дотримання правил та норм – усі ці аспекти можуть вплинути на успішну адаптацію дитини до нового середовища.

Важливістю психолого-педагогічного забезпечення освіти в умовах війни не можна перебільшити. Сучасні конфлікти мають значний вплив на психологічний стан учасників освітнього процесу, зокрема дітей, підлітків, молоді, і вимагають відповідної уваги та підтримки. Впровадження спеціалізованих програм, підвищення кваліфікації вчителів та психологів, міжнародна співпраця та систематичний моніторинг є

важливими компонентами забезпечення психолого-педагогічної підтримки у військових конфліктах. Постійна увага та розвиток цих аспектів допоможуть забезпечити освіту та психологічне благополуччя учасників освітнього процесу в умовах війни [7]. Освітній процес має відповідати вимогам сучасного світу, варто розвивати у підростаючого покоління навички адаптації до нових умов, критичного мислення, комунікації, роботи в колективі та вміння вирішувати складні завдання. Змінність і невизначеність стали нормою в сучасному світі, тому освіта має надавати здобувачам і учням знання та навички, які дозволять їм ефективно функціонувати в цих умовах. Гнучкість мислення, оволодіння навичками самонавчання та розуміння глобальних проблем стають все важливішими аспектами сучасної освіти.

Аналіз наукових напрацювань дозволяє визначити щонайменше шести підходів проблеми соціалізації.

1.Соціологічний підхід. Соціалізація розглядається з позиції динаміки в неупередженому системному аналізі соціальних фактів і явищ, з яких складається суспільне життя людей як закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот у контексті їх взаємодії, соціальних відносин і соціального наслідування.

2. Психологічний підхід. З точки зору психології соціалізація не може розгадатися як просте, механічне відображення особистістю соціального досвіду. Вона наголошує на суб’єктивному засвоєнні будь-якого досвіду - одні і ті ж ситуації по-різному сприймаються і переживають різними особистостями, а тому різні особистості в однакових ситуаціях отримують різний соціальний досвід.

3. Філософський підхід. Теоретичне осмислення суті і змісту поняття соціалізації ведуться як з позиції суб’єктивного ідеалізму (коли суспільство сприймається як сума індивідів, а суспільна свідомість - як спроектована і збільшена індивідуальна свідомість), так і з позиції об’єктивного ідеалізму, за якого суспільство проголошується соціальним організмом, котрий виступає у формі колективних уявлень, що формують індивіда.

4. Аксеологічний підхід. Ядром соціалізації особистості є цінності, які відіграють роль стратегічних орієнтирів у її становленні, розвитку і функціонуванні. Ціннісний підхід дозволяє розв’язувати проблему соціалізації особистості загалом, в умовах гармонізації її взаємодії з суспільством.

5. Середовищний підхід. Соціалізація визначається як сукупність, багатомірність впливу на особистість численних факторів різних соціальних середовищ, які за своїм змістом можуть бути як сприятливими, так і несприятливими.

6. Соціально-педагогічний. Як наука інтегрованих знань соціальна педагогіка у розумінні поняття соціалізація спирається на досягнення різних соціальних наук і теорій та тлумачить соціалізацію як процес і результат засвоєння з наступним творчим відтворенням особистістю досвіду взаємодії з іншими членами суспільства в різних соціальних середовищах, їх матеріальною і духовною культурою та вироблення ціннісних орієнтацій і стилю життя. Основними структурними компонентами соціалізації є: соціальна адаптація та індивідуалізація. Отже, можна зробити висновок, що соціалізація – складний процес та результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду на основі її діяльності, спілкування і відносин, обов'язковий фактор розвитку особистості. Соціалізація особистості є не тільки освітньою проблемою, але й суттєвим аспектом соціально-педагогічного процесу [8, с. 74].

Висновки

Спорт є ефективним засобом подолання стресу. Він сприяє вивільненню гормонів щастя, покращує якість сну, допомагає зосередитися і відволіктися від проблем. Регулярна фізична активність не лише підтримує фізичне здоров'я, але і покращує психічний стан, роблячи людину більш стійкою до стресових ситуацій. Також важливо відзначити соціальний аспект зайняття спортом. Участь у командних видах спорту або тренування в групі дозволяє збудувати дружні стосунки, підтримувати інтерес до спільних занять і сприяє соціалізації. Це допомагає вийти із стресових ситуацій, а також отримувати підтримку від однодумців. Навчальний процес це важливий фактор, який впливає на адаптацію дитини. Успішність у навчанні, відносини з вчителями та однолітками, дотримання правил та норм – усі ці аспекти можуть вплинути на успішну адаптацію дитини до нового середовища. Впровадження спеціалізованих програм, підвищення кваліфікації вчителів та психологів, міжнародна співпраця та систематичний моніторинг є важливими компонентами забезпечення психолого-педагогічної підтримки у військових конфліктах. Системний підхід, що враховує ці фактори, допоможе розробити ефективні програми психологічної підтримки та реабілітації для дітей та підлітків, постраждалих від воєнного конфлікту. Освітні установи та громадські організації можуть спільно працювати для створення сприятливого середовища, де підлітки та молодь відчують підтримку та ресурси для соціально-психологічної адаптації в період військового стану.

Перспективи подальших досліджень будуть направленні на визначення впливу рухової активності на стресостійкість підлітків в умовах військового стану та розробка оздоровчих компонентів моделі активна нація.

Список використаних джерел

1. Бойчук Ю. Д., Палій А. А., Копач М. П. Психосоціальна допомога дітям та молоді в умовах війни. Харків : Фоліо, 2022. 268 с.

2. Бондар Т. С. Формування фізичної культури особистості підлітків у дозвіллєвий час. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). 2021. Вип. 3К (44) С. 128–132.

3. Вишньовський В. Психологічна адаптація вимушено переміщених осіб, жертв воєнних конфліктів. Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2022 р.); Упорядники: А.А. Криськов, В.В. Вишньовський та Н.В. Габрусєва Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2022. С. 3–5.

4. Карамушка Л. М., Карамушка Т. В. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров’я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2022. No 2 (26). С. 62–74.

5. Лефтеров В. О., Короход Я. Д. Психоемоційний стан та психологічна адаптація вимушено переміщених осіб в Україні. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.); за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 291–294.

6. Ганіна Д. Засоби фізичної реабілітації для профілактики стресу. Фізична культура, спорт та здоров’я нації. 2021. Вип. 5. С. 573–577.

7. Костенко А. М., Шульга А. А. Психологічна підтримка молоді під час війни : посібник. Київ : Наш формат, 2022. 215 с.

8. Титаренко Т. М., Ларіна Т. О., Нагірняк М. О. Соціально-психологічна адаптація молоді в умовах воєнного часу. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2023. 156 с.

9. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник. Київ : Агентство «Україна». 2015. 424 с.

10. Гула Р. В., Лукомська С. О. Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених студентів в умовах війни. Психологічний журнал. 2023. № 1. С.78–92.

11. Іванов В. М. Кучмєєва О. В., Ніколаєв Б. В. Копінг-стратегії подолання стресу у студентів в умовах воєнного конфлікту. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2021. № 2. С.112–124.